

Metodologicky vzato, stratifikační výzkum stojí zřejmě před obratem, který ji odvrátí od stále rafinovanějších ponorů do mobilitních tabulek, přece jen poněkud abstraktních a akademických. Převraty v zemích střední Evropy otevírají otázky týkající se kvalitativní identifikace minulé sociální struktury (třídní, stavovská, kastovní či asijská společnost?) a její přeměny, konkrétně pak formování nové buržoazie a středních vrstev. Zůstaneme-li v poloze nerovnosti a propustnosti, pak se otevírá problém realistických indikátorů kulturního a sociálního kapitálu, těžko popsateľný v termínech formálního vzdělání a vykonávané profese. Nejdůležitějším rozměrem struktura bude ovšem transmise a konverze ekonomického kapitálu a střetání různých "životních šancí" na trhu zboží nebo práce, víceméně v duchu Weberova výkladu tříd. Tato výzva z rodících se středoevropských tržních demokracií by mohla jistě být zajímavým podnětem pro nové broušení metodologických ostří již poněkud blazeované sociální stratifikace.

Jiří Večerník

Erik Olin Wright: *Classes*

London, Verso, 344 s.

S jistým zjednodušením lze říci, že základním problémem, s nímž se západní marxistická teorie tříd dlouhodobě potýká, je Marxova teze o nevyhnutelné proletarizaci kapitalistické společnosti, kterou již koncem minulého století zpochybnil E. Bernstein. Reálný vývoj totiž Marxovu předpokladu o tom, že v důsledku zbídačování středních vrstev spěje sociální struktura k dvoutržnímu modelu, neodpovídá. Střední třída i nadále existuje. V literatuře se v této souvislosti hovoří o "nové střední třídě" či "nové maloburžoazii". Ujijeme-li Marxovy terminologie, spoluutváří tato třída kolektivního dělníka a zároveň je exponentem kapitálu. V souvislosti s technologickým vývojem, růstem složitosti řízení a bujení byrokracie její početnost vzrůstá.

Zdá se, že je věcí cti téměř každého marxisticky orientovaného autora uvést tento

proces do souladu s výše zmíněnou proletarizační tezí.

Jedním z řešení, jak korektně zakomponovat střední třídu, jejíž existenci v soudobém kapitalismu nelze popřít, do marxistické teorie tříd, je její vymezení jakožto třídy, jejíž postavení v třídních vztazích není jednoznačně určené, má rozporný charakter. Tak ji ostatně, v konkrétních historických analýzách, charakterizoval sám Marx. V souvislosti s tímto pojetím jsou v rámci současné západní sociologie nejvíce citováni dva autoři, kteří jej zřejmě rozpracovali nezávisle na sobě. Je to jednak italský marxistický teoretik Guílamo Carchedi¹ a americký marxista Erik Olin Wright.

Oba se opírají o práce věnované analýze vlastnictví. E. O. Wright ve své první knize *Class Structure and Income Determination* z roku 1979² vyšel z práce Etienna Balibara³ a v návaznosti na jeho analýzu vlastnictví rozlišuje vlastnictví (tj. skutečnou kontrolu nad investicemi) a držbu (tj. aktuální kontrolu nad hmotnými výrobními prostředky). Odtud pak odvodil tři dimenze třídních vztahů, které jsou definovány ovládním: a) finančního kapitálu, b) zhmotnělého kapitálu (výrobních prostředků) a c) práce.

Dělníci a kapitalisté jsou definováni perfektní polarizací z hlediska všech tří výše uvedených dimenzí. Mezi buržoazií a dělnickou třídou se podle Wrighta nalézají sociální pozice, jejichž postavení je poloautonomní či rozporné. I tyto pozice však mají třídní povahu, neboť jsou vymezeny v rámci třídních vztahů. Toto základní schéma Wright dále rozvíjel, a postupně dospěl ke schématu o sedmi segmentech definovaných na základě vztahů přivlastňování (rozumí se nadhodnoty) a dominance. Na jedné straně

¹) Carchedi, G., *The Economic Identification of Social Classes*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978.

²) Wright, E. O., *Class Structure and Income Determination*, New York, Academic Press, 1979.

³) Balibar, E., "Basic Concepts of Historical Materialism," in: L. Althusser and E. Balibar, *Reading Capital*, London, New Left Books, 1970.

je zde buržoazie, která si přivlastňuje plody práce všech ostatních a je vůči nim zároveň v dominantním postavení. Na straně druhé je to dělnická třída, plody jejíž práce si přivlastňují ostatní a jež je vůči nim v podřízeném postavení. Rozporné postavení v třídních vztazích zaujímají řídicí pracovníci nejvyšší úrovně, kteří jsou vůči buržoazii v podřízeném vztahu a vůči ostatním v nadřízeném (podobně je tomu, pokud jde o přivlastňování nadhodnoty); z hlediska dominance by řídicí pracovníci střední a nižší úrovně měli spadat do stejné kategorie spolu s předešlými, protože si však nepřivlastňují nadhodnotu vyprodukovanou jinou třídou, tvoří zvláštní skupinu. V podobném postavení jako buržoazie jsou střední vlastníci, kteří jsou spolu s ní v dominantním postavení vůči ostatním, buržoazii, přivlastňují si produkty práce svých zaměstnanců. Výsledky jejich práce si však nezřídka přivlastňuje buržoazie. Maloburžoazie je reliktem prosté zboží výroby a pracovní sílu si nenajímá, ale ani svoji vlastní nepronajímá. V reakci na diskusi o proletarizaci bílých límečků, k níž podle některých autorů dochází v důsledku computerizace, která s sebou nese deautonomizaci a rutinizaci administrativní práce, uvažuje Wright ještě semiautonomní zaměstnance, jejichž postavení je z hlediska přivlastňování a dominance stejné jako postavení dělnické třídy, kteří se však vyznačují jistou autonomií, pokud jde o konkrétní náplň práce (učitelé, lékaři, právníci apod.).

Recenzovaná práce je kompletní revizí výše naznačené teoretické konstrukce pojmu rozporné postavení v třídních vztazích a odtud celého schématu. K teoretické revizi a dalšímu upřesnění definice tříd přivedly Wrighta podle jeho vlastních slov dvě okolnosti. Jednak to byly problémy s operacionalizací původního schématu pro účely empirického výzkumu a jednak to, že se seznámil s prací Johna Roemera⁴.

Teoretickou konstrukci a posléze pak praktické vymezení hranic jednotlivých tříd důsledně odvozuje od pojmu vykořisťování, jehož pojetí však nepřejímá od Roemera v celé úplnosti, ale značně je modifikuje. Převzal ovšem od něho pojem "kapitalizovatelná výhoda", což je taková výhoda, která umožňuje těm, kdo jí disponují, vykořisťovat ostatní.

Na několika stránkách se Wright snaží tento pojem a mechanismy vykořisťování zakomponovat do teorie třídních vztahů odpovídajících jednotlivým společensko-ekonomickým formacím, tj. feudalismu, kapitalismu, etatismu (jde o "reálný socialismus"), socialismu a komunismu. Zejména pokud jde o socialismus a komunismus, je problém jen velmi vágně nadhozen a celá pasáž nepůsobí nijak přesvědčivým dojmem. Konečně Wright sám přiznává, že mu ani tak nešlo o to specifikovat abstraktní model výrobních vztahů, jako o to, vypracovat konceptuální nástroj analýzy třídní struktury soudobého kapitalismu a nalézt efektivní cestu k teoretickému pojetí střední třídy.

V rámci soudobého kapitalismu vymezuje tři dimenze vykořisťování založené na třech "kapitalizovatelných výhodách": 1. vlastnictví kapitálu [the ownership of capital assets], 2. postavení v řízení [the control of organizational assets] a 3. formální či uplatněná kvalifikace [the possession of skill or credential assets]. Na základě těchto tří dimenzí vykořisťování konstruuje nové třídní schéma o dvanácti segmentech. V první řadě jsou to vlastníci, kteří se dále člení do tří podskupin vymezených velikostí kapitálu. Je to: 1. buržoazie, která si pouze najímá pracovní sílu a sama nepracuje; 2. střední vlastníci, kteří najímají pracovní sílu a sami pracují a 3. maloburžoazie, která pracuje pro sebe, ale pracovní sílu nenajímá. Oproti původnímu členění tedy zatím žádná změna.

Druhou základní skupinu tvoří ti, kdo kapitál nevlastní. Ti se dále člení do tří skupin na základě postavení v řízení (řídicí pracovníci, vedoucí pracovníci a bez podřízených). Každá z těchto skupin se také dělí do tří podskupin, a to na základě kvalifikace. Hierarchie je následující: 4. vysoce kvalifikovaní řídicí pracovníci, 5. vysoce kvalifikovaní vedoucí pracovníci, 6. odborníci bez

⁴) Roemer, J., *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.

podřízených, 7. středně kvalifikovaní řídící pracovníci, 8. středně kvalifikovaní vedoucí pracovníci, 9. kvalifikovaní dělníci, 10. řídící pracovníci bez formální kvalifikace, 11. vedoucí pracovníci bez formální kvalifikace a 12. proletariát. Všechny pozice nevlastníků s výjimkou proletariátu jsou definovány jako rozporné, přičemž kvalifikovaní dělníci a řídící pracovníci bez formální kvalifikace mají blíže k proletariátu, ti ostatní k buržoazii.

Wright si je vědom určitých slabin tohoto pojetí, zejména těch, které souvisí s kvalifikací chápanou jako "kapitalizovatelná výhoda", tedy zdroj vykořisťování. Sám uznává, že pojetí odborníků jakožto třídy s protikladnými zájmy vůči třídě neodborníků poněkud kulhá. Nicméně, oproti předchozí konceptualizaci (založené na přivlastňování a dominanci) má revidovaný přístup podle jeho názoru čtyři základní přednosti: 1. mizí problém semiautonomních zaměstnanců, s jejichž vymezením měl problémy při operacionalizaci, 2. pojem rozporné postavení v třídních vztazích, vybudovaný na teorii vykořisťování, lze zobecnit na další výrobní způsoby, 3. v revidované konceptualizaci je problém rozporných pozic jasnější a 4. revidované schéma daleko lépe objasňuje problém třídních aliancí.

V druhé části Wright předkládá analýzu (prostou i multivariační) závislosti několika proměnných na třídním postavení definovaném výše uvedeným schématem. Jako závisle proměnné v analýze figurují příjem a třídní vědomí, kontrolními proměnnými (pro účely multivariačních analýz) jsou pohlaví, členství v odborové organizaci a barva pleti. Třídní vědomí Wright "měřil" škálou zkonstruovanou na základě šesti "třídně orientovaných postojů". Jde o souhlas či nesouhlas s tvrzeními typu "velké společnosti mají dnes v Americe příliš mnoho moci" apod. Škála představuje kontinuum od jednoznačně buržoazně orientovaného třídního vědomí přes nevyhraněné k jednoznačně proletářsky orientovanému.

V prvním kroku je testována funkčnost vymezení hranic dělnické třídy ve srovnání se dvěma konkurenčními přístupy. Čtenáři možná neuniklo, že Wrightovo schéma, vezmeme-li v úvahu pouze pragmatické

hledisko konkrétního vymezení hranic jednotlivých tříd, se od většiny ostatních liší tím, že zcela ignoruje dichotomii práce manuální a nemanuální. Na základě empirické analýzy se Wright snaží dokázat, že jeho přístup odpovídá lépe realitě než běžně užívané přístupy, uvažující manuální a nemanuální práci. Druhým konkurenčním přístupem mu je teorie řeckého marxisty Nicose Poulantzase⁵, který vymezuje dělnickou třídu jako produktivního výrobce (produktivní práce je definována výrobou hodnoty).

Na základě analýzy amerických dat dochází k závěru, že přinejmenším z hlediska příjmů a třídních postojů není produktivní a neproduktivní práce vhodným kritériem pro vymezení hranic jednotlivých tříd. Podobně nemanuální pracovníci zařazení podle Wrightova schématu do dělnické třídy jsou z uvedených hledisek podobnější manuálním pracovníkům než nemanuálním. Data ani jednou nepotvrdila, že manuální pracovníci, kteří podle Wrighta nespádají do dělnické třídy, do ní ve skutečnosti spadají. Nepotvrdila však ani konkurenční hypotézu, že do ní opravdu nespádají. Při všech výhradách, které lze proti způsobu testování vhodnosti výše zmíněných přístupů namítnout a jichž si je vědom, Wright konstatuje, že vymezení hranic mezi dělnickou a střední třídou na základě jeho teorie vykořisťování odpovídá realitě lépe než vymezení na základě dichotomie práce manuální a nemanuální či produktivní a neproduktivní.

Když si takto prověřil smysluplnost svého přístupu, přikročil k analýze třídní struktury současné kapitalistické společnosti s využitím amerických a švédských dat. Dochází v ní k následujícím závěrům:

1. Sociální struktura obou zemí si je podobná. Dělnická třída zde tvoří většinu (minimálně 40 %) a vykořisťovatelé i nadále představují podstatnou část populace (minimálně jednu čtvrtinu). Nejde sice vždy o "čisté" vykořisťovatele, nicméně fakt, že jsou vykořisťovateli, ponechat stranou nelze, z čehož plyne, že jejich materiální

⁵) Poulantzas, N., *Classes in Contemporary Capitalism*, London, New Left Books, 1973.

zájmy se od zájmů dělníků zásadně liší. Značný podíl populace však zaujímá rozpornou pozici v třídních vztazích a třídní struktura tedy není prostě polarizovanou strukturou.

2. Na druhé zde existuje příjmová nerovnost, která je polarizována mezi buržoazií a dělnickou třídou. Rovněž třídní vědomí je polarizováno, což se navíc prokázalo ve dvou zemích, které se výrazně liší politickou nadstavbou. Příjmy i třídní vědomí se v obou zemích monotónně mění podle uvažovaných dimenzí vykořisťování. Příjmy se tedy zvyšují spolu s tím, jak postupujeme od proletariátu k buržoazii, a to jak podle linie postavení v řízení tak podle linie kvalifikace (podobně je to s buržoazně orientovanými postoji).

3. Stupeň polarizace se v daných zemích značně liší, a to zejména pokud jde o třídně orientované postoje dělnické třídy. Zatímco lze hovořit o mezinárodním konsensu buržoazie, rozdíl mezi vědomím švédských a amerických dělníků je zhruba stejný jako mezi vědomím americké buržoazie a dělníků. Tyto rozdíly Wright vysvětluje odlišnou politickou nadstavbou v USA a Švédsku. Krystalizaci třídního vědomí tak podle jeho názoru napomáhají strategie zaujímané politickými stranami a odborovými organizacemi.

4. Obě země se výrazně liší co do charakteru třídních aliancí. Proburžoazní postoje pronikají v USA do kategorií námezdní práce daleko více než ve Švédsku, kde naopak u osob zaujímajících rozporné postavení nalézáme daleko větší sklon ke koalici s dělnickou třídou, což podle Wrighta opět souvisí s rozdílným politickým charakterem těchto zemí.

Tato zjištění jsou v závěru rozpracována do konkrétních politických doporučení, jak nejlépe dospět socialismu. V této souvislosti se Wright zabývá zejména střední třídou, bez jejíž spolupráce si na jedné straně přechod k socialismu nelze představit, ale jejíž (přínejmenším materiální) zájmy jsou na druhé straně socialismem ohroženy. Možnost této spolupráce Wright nicméně nevylučuje. Socialismus totiž pro něj představuje "společnost, v jejímž rámci nejsou vlastnictví

kapitálu a postavení v řízení významnými zdroji vykořisťování, z čehož vyplývá, že socialismus znamená (podtrhl E. O. W.) radikální demokratickou (podtrhla J. Š.) kontrolu" hmotných fondů užitých ve výrobě a kontrolu řízení výroby (s. 287). Podle Wrightových představ dojde v socialismu k výraznému snížení plýtvání, což znamená, že vyrovnání úrovně spotřeby v rámci celé společnosti nemusí nutně vést k poklesu životní úrovně velké části střední třídy. Hlubavý autor ovšem poznamenává, že "je velmi obtížné předpovědět, co se v socialistické společnosti stane s celkovou produktivitou práce" (tamtéž). Nicméně, pro příslušníky střední třídy by socialismus podle jeho názoru mohl být přitažlivý lepší kvalitou života, rozšířením skutečné svobody, poklesem násilí apod.

Bylo by laciné kritizovat E. O. Wrighta za jeho vize socialismu a komunismu. Nicméně, v závěru práce výslovně uvádí, že "boj za socialismus a boj za demokracii jsou dvě stránky jednoho procesu" (s. 287). Otázkou, zda jsou tyto dvě stránky vůbec slučitelné, se však nezabývá.

Z práce je zcela zřejmé úsilí překlenout propasti či příkopy mezi teorií a empirickým výzkumem. Snaha začlenit empirický výzkum do marxistického pojetí vývoje třídní společnosti vede ke smíšení dvou rovin analýzy. Teoretická konstrukce budovaná jakožto výkladový princip historického vývoje třídní struktury se stala východiskem deskripce dnešního stavu sociální struktury dvou vyspělých kapitalistických zemí. Výsledkem je jistý kompromis mezi třídním a stratifikačním popisem sociální struktury. Nemyslím si, že by se tato cesta měla a priori zavrhout jen proto, že je kompromisní. Vážným nedostatkem je však podle mého názoru přílišná staticčnost celého přístupu. Jakoby autor viděl sociální pohyb pouze mezi jednotlivými výrobními způsoby a nikoli v jejich rámci. Takové pojetí má ovšem máloco společného s realitou. Je však třeba přiznat, že Wright si je tohoto nedostatku do jisté míry vědom. V pasáži věnované problémům, které je třeba v budoucnu řešit, hovoří např. o tom, že třídní postavení by bylo správnější vymezit spíše jako životní dráhu než jako momentální pozici.

Srovnáme-li původní Wrightovo třídní schéma s revidovaným, zjišťujeme, že se liší právě stupněm připodobnění stratifikačnímu pojetí sociální struktury. Ačkoli autor zdůrazňuje teoretické přednosti revidovaného přístupu, nemohu se ubránit dojmům, že hlavním cílem bylo vyrovnat se s problémy čistě praktickými stanovit co nejednoznačnější hranice (či indikátory) jednotlivých tříd pro potřeby standardního empirického výzkumu.

Z revidovaného konceptuálního zázemí i výsledného schématu se také vytratila "autonomie v zaměstnání". Z přílohy k recenzované práci, v níž Wright detailně popisuje proces operacionalizace, však vyplývá, že je zde nadále přítomna, neboť spoludefinuje dělnické kategorie. Z autorovy zmínky, že na základě původního přístupu docházelo při operacionalizaci i k takovým lapsům, že např. z hlediska autonomie práce byla uklízečka zařazena "výše" než pilot, je zřejmé, že hlavní problém tkvěl v definici a nikoli v operacionalizaci.

Stoupenci teorie o proletarizaci bílých límečků totiž vycházejí z často zamlčeného předpokladu, že neautonomní práce je zároveň prací nekvalifikovanou a špatně placenou, podobně jako práce proletariátu. Je-li však autonomie práce definována pouze jakožto nucená algoritmizace pracovní náplně (což zřejmě, byť implicitně, původně byla), má uklízečka jistě v práci více autonomie než pilot. Způsob zjišťování autonomie uvedený ve zmíněné příloze je poměrně komplikovaný a k jeho popisu zde není dostatek prostoru. Nicméně explicitní definici autonomie práce v recenzované práci nenalezneme. U autora, který se v ostatních ohledech až úzkostlivě snaží být co nejexaktnější (pečlivě vyjmenovává premisy, z nichž vychází; poukazuje na nedostatky, jimiž jeho konceptualizace trpí; svědomitě "překládá" své hypotézy do jazyka statistických testů apod.), je to poněkud překvapivé.

Výklad historického vývoje třídní společnosti opírající se o vykořisťování umožněné "kapitalizovatelnými výhodami", jimiž vykořisťovatelské třídy disponují, včetně popisu jednotlivých společensko ekonomických formací využívajícího tohoto pojmu, pů-

sobí jako celek poněkud bizarním dojmem. Strukturační schéma nic nového nepřináší.

Některé detaily a doplňující poznámky jsou však zajímavé, nekulí inspirativní. Kromě analýzy pojmu vykořisťování (za jehož znovuobjevení však Wright vděčí Roemerovi) mám především na mysli úvahy o koaličních strategiích jednotlivých tříd.

Lze jen souhlasit s tvrzením, že organizovaný třídní boj, pokud k němu dojde, zřídka probíhá jako konflikt mezi dvěma homogenními tábory. Spíše se lze setkat s tím, že jednotlivé třídy či jejich frakce spolu uzavírají aliance. V této souvislosti je třeba věnovat zvláštní pozornost aspiracím skupin, jejichž třídní postavení je rozporné. Většinou aspirují na "členství" v dominantní třídě, jejíž zájem se však v tomto ohledu omezuje na spojenectví. Tato strategie dominantní třídy (dosáhnout spojenectví se střední třídou) však bývá často nákladná a nezřídka přesáhne její možnosti. Na druhé straně různé objektivní podmínky nutí třídně nevyhraněné skupiny ke spojenectví s utlačovanou třídou.

Vyděme-li z předpokladu, k němuž se přikláním, že totiž naše společnost byla a je společností třídní, lze "šedou zónu", o níž hovoří J. Šiklová⁶, považovat za nevyhraněnou Wrightovu střední třídu, jejíž vědomí je víceméně hierarchicky strukturováno, zejména v závislosti na postavení v řízení. O vědomí této třídy dnes probíhá boj, který zřejmě potrvá po celé období transformace naší společnosti. Stávající období lze chápat i jako období uzavírání třídních aliancí. Ke studiu tohoto problému, a to jak teoretickému tak empirickému, skýtá recenzovaná práce řadu námětů.

Jadwiga Šanderová

⁶) Šiklová, J., "Šedá zóna a budoucnost disentu," in: *Listy* 1990, č. 1, s. 14-17.